

Олена Штонь

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМНОГО ОПИСУ БАГАТОЗНАЧНИХ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексична система будь-якої національної мови фіксується у лексикогра-фічних працях, які закріплюють нормативність літературної мови, визначаючи сфери поширення і вживання лексики, підсумовуючи семантичне наповнення слів на певному історичному етапі. Л. Струганець, досліджуючи динаміку лексичних норм української літературної мови ХХ ст., підкреслює, що лексична норма характеризується динамічною стабільністю і є лінгвальним явищем, "модифікації якого детермінуються перманентним впливом екстра – та інтралінгвальних чинників", тому "потребує постійного дослідження та адекватної кодифікації"[4, 3]. У цьому аспекті простежимо особливості системного опису багатозначних відносних прикметників (далі БВП) у СУМі у плані його відповідності реальним нормам художнього мовлення середини – кінця ХХ ст. Скористаємось при цьому матеріалами кандидатського дослідження "Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років ХХ ст.)"[6], метою якого було визначити й описати семантичну організацію БВП у структурно-функціональному аспекті, виявити закономірності семантичного розвитку ВП різних тематичних груп у сучасній українській мові. Деталізація деяких положень дисертації, а також висвітлення спостережень, які проводилися під час опрацювання робочої картотеки (близько 4000 текстових прикладів слововживань та 1800 карток із БВП та твірними іменниками, що фіксує академічний одинадцятитомний словник української мови), і визначатимуть завдання цієї статті.

Особливості полісемії прикметників, насамперед відіменних, більшою чи меншою мірою досліджуються польськими лінгвістами школи В. Дорошевського. На матеріалі російської мови семантика відносних прикметників описується у розвідках Ю. Апресяна, Г. Уфимцевої, О. Земської, О. Шрамма, Ж. Соколовської, Г. Бортник, Н. Донцу та ін. Окремі питання словотвору та семантики прикметників української мови описано в працях О. Шевчук, А. Шамоти, А. Грищенко, М. Тимченка, Л. Пустовіт, В. Грещука, І. Кононенка, М. Степаненка та ін. Однак широке коло проблем, що стосуються семантики відносних прикметників (ВП), її фіксації в лексикографічних джерелах залишається нерозв'язаним. Однією з причин цього, мабуть, є складність мовного матеріалу і перш за все те, що прикметники, на відміну від іменників, не мають референтної віднесеності, а тому їх лексичне значення характеризується більшою абстрактністю, що помітно утруднює дослідження їх семантичної структури. Крім того, ВП є словами похідними, тому їх семантична структура багато в чому зумовлена семантичною структурою твірних іменників. Вказані причини пояснюють об'єктивні труднощі, що виникають під час дослідження семантичної структури багатозначних відносних прикметників. Суб'єктивні труднощі зумовлені недостатністю вивчення деяких аспектів лексичної семантики ВП, наприклад, семантичної структури прямого номінативного значення, семантичної основи протиставлення відносних та якісних прикметників, складністю, багатоплановістю індивідуально-авторських значень і неоднозначністю поглядів на їх фіксацію у словниках.

Отже, зіставлення семантики досліджуваних одиниць у художньому мовленні із тлумаченням їх у СУМі дає підставу окреслити такі основні проблеми, пов'язані із експліцитною репрезентацією багатозначних відносних прикметників:

- фіксація прямого номінативного значення;
- специфіка тлумачення переносних, конотативних значень і відтінків;
- зміна соціальних конотацій, реактивізація й пасивізація окремих лексико-семантичних варіантів (ЛСВ);
- фіксація семантичних неологізмів;
- кодифікація окремих лексем, наприклад: *інфарктний, йогівський, апогейний, шайтанський, ковильний* тощо.

Розглянемо дискусійні моменти детальніше.

Найчастіше лексикографічний опис первинного (основного, номінативного) значення у СУМі має вигляд вказівки на узагальнене значення прикметника, а саме: «Прикм. до...», «Пов'язаний із...», «Стосовно до...». У таких тлумаченнях не конкретизується характер відношення до того, що називає мотивуючий іменник, наприклад: **ГАБАРДИНОВИЙ** – Прикм. до *габардин*; // Пошитий з габардину; **ПРИЗОВИЙ** – Стосовно до *призу*; пов'язаний із змаганням на приз. // Який завойовує призи в змаганнях.

Узагальнене значення немовби підсумовує усі можливі вживання прикметника й абстрагується від них. Як вважає більшість дослідників, воно міститься в кожному конкретному значенні як спільний семантичний компонент, але самостійно реалізуватися не може. Аналізуючи відіменникові українські прикметники, А. Грищенко, зокрема, зазначає, що серед них «виділяється численна група похідних, не об'єднаних за характером прикметникових значень...» і їх «можна кваліфікувати як такі, яким властиве значення загальної відносності» [2, 176-177].

Таким чином, відмінність основного (первинного) значення ВП від подібних ЛСВ інших лексичних одиниць полягає в тому, що воно практично не реалізується в процесі мовлення. Реально структура полісемантичних ВП містить лише похідні (вторинні) номінативні значення, які прямо, безпосередньо співвідносяться з “предметом” позамовної дійсності.

У структурі БВП поряд із номінативними значеннями, наявні особливі, переносні значення, що виникають тоді, коли денотативна співвіднесеність прикметника приглушується і на перший план виступають емоційно-оцінні конотації. Серед них виділяємо такі, які можна кваліфікувати як **узуальні** (їх здебільшого фіксують відповідні словники) і **оказіональні**, індивідуально-авторські.

Як свідчать спостереження, характер тлумачення таких узуально-конотативних значень (УКЗ) різноманітний. Можна припустити, що це певною мірою залежить від неоднаковості вияву якісної (за нашою термінологією – конотативної) ознаки. У СУМі їх репрезентовано:

- за допомогою синонімічних якісних прикметників: **СВИНСЬКИЙ** – 1. Прикм. до *свиня* 1. Свинська шерсть. 2. перен. Непорядний, підступний, нечесний); Аналогічно тлумачаться ЛСВ прикметників *змійний* (злий, підступний, ворожий), *риб'ячий* («безпристрасний, холодий, байдужий до всього»), *голубиний* («лагідний, тихий»), Причому подані такі значення із різним стилістичним маркуванням: перен. чи – нар.-поет. (*соболінний* – «темний, густий і шовковистий/ про брови»); книжн. (*ефірний* – «надзвичайно легкий»); діал. (*гранатовий* – «темно-червоний») і под. Або взагалі без будь-яких поміток, тобто як одне із прямих значень (*кофейний* – «темно-брунатний», *винний* – «те саме, що кисло-солодкий»), хоч ВП не втрачають своєї семантичної двоплановості, і, вживаючись у якісному значенні, значенні кольору наприклад (яке СУМ іноді трактує як пряме значення), у художніх творах зберігають конотацію;

- через пояснення, поряд із яким подано синонімічний якісний прикметник, як-от: ЖОВЧНИЙ – 1. Прикм. до *жовч* 1. 2. перен. Який любить досаждати, неприємно вражати словами; злостивий.
- через тлумачення, що складається зі слів: «властивий + назва реалії, від якої утворено ВП», напр.: ТОВАРИСЬКИЙ – 1. Прикм. до *товариш* 2 і *товариство* 2// Властивий товаришеві, товаришам.

Часто якісно-характерологічне значення набуває яскраво вираженого вказівно-характерологічного і тлумачиться за допомогою зворотів «такий, як у...», «схожий на...», «подібний до...». Якісний параметр характеристики уточнюється у контексті, у якому виявляється конкретна ознака, за якою встановлюється подібність одного предмета до іншого. Поруч із подібними значеннями СУМ іноді через крапку з комою подає синонімічні якісні прикметники.

Принадібно зауважимо, що визначення на зразок «такий, як у...» передбачають сприйняття у значенні ВП поряд із якісною ознакою порівняльно-образного фону і дозволяють лексикографічно зафіксувати складність, двоплановість подібних УКЗ відносних прикметників.

Узуальність конотативних значень засвідчують тлумачення: «прикм. до...», «стосовно до...», якщо іменник, від якого утворено БВП, має таке пряме або переносне значення, на базі якого виникає конотативне значення ВП. Наприклад:

ЗАТВОРНИЦЬКИЙ – Прикм. до *затворник*, *затвірник*.

ЗАТВОРНИК, ЗАТВІРНИК – Чернець, що не залишає своєї келії, не спілкується з людьми.// перен. Про людину, що живе самотньо, уникаючи спілкування.

Під час зіставлення системного опису семантичної структури БВП у СУМі і їх реального семантичного наповнення у сучасній художній прозі виразно простежуються процеси переорієнтації номінацій, зміни соціальних конотацій, реактивація та пасивізація окремих лексем. Так, наприклад прикметники *ангельський* (*янгольський*) зі значенням “який відзначається ласкавістю, ніжністю, добротою тощо”, *божественний* – “надзвичайно гарний, чудовий”, *соборний* – “об’єднаний, неподільний”, які у СУМі подаються із позначкою *заст.* активно функціонують у художньому мовленні. А слова *більшовицький*, *власницький*, *віруючий*, *колгоспний*, *комерційний*, *комуністичний*, *ленінський*, *молитовний*, *пролетарський*, *революційний*, *релігійний*, *соціалістичний* і под. у зв’язку з ідеологічною переорієнтацією в умовах незалежної України змінили свою соціальну конотацію, із якою вони репрезентовані у СУМі. Моделі, за якими відбулась така трансформація, як слушно підкреслює Л. Струганець, варіюються від “– до 0”, “+ до 0”, “+ до –”, “– до +”, “0 до –” або “0 до +” [4, 249-251].

Як свідчить проаналізований матеріал, кількість прикметників, які, маючи у своїй структурі НЗ, розвивають у художніх творах індивідуально-авторське значення (за нашою термінологією – okazіонально-конотативне значення – ОКЗ), порівняно невелика. Вони становлять приблизно 19,8% від усіх досліджуваних ВП. Але ця кількість лише умовно свідчить про здатність ВП у художніх творах набувати ОКЗ, оскільки будь-який ВП може стати об’єктом для авторських асоціацій з метою створення індивідуального образу, підтверджуючи тезу В. Виноградова, що у кожному ВП потенційно закладено відтінок якості [1, 176]. Через це семантична структура БВП, як зазначав О. Шрамм, є нежорсткою, відкритою і лексикографічне тлумачення таких лексем можна прийняти як приблизний опис цієї структури [5, 79].

Індивідуально-авторські значення характеризуються невисокою частотністю, новизною зіставлення. Серед них можна виділити такі, що реалізуються в основному

у мінімальному контексті, та контекстуально зумовлені, тобто ті, що реалізуються в широкому контексті. Перші, мабуть, мають більші тенденції для закріплення у мові, тим більше, що напрямки їх розвитку традиційні. Див., напр.: «...була ця тиша, як тканина, **блаватна**» (Шевчук). Пор. у СУМі:

БЛАВАТНИЙ – Прикм. до *блават*.

БЛАВАТ – 1. Волошка. 2. заст. Шовкова тканина блакитного кольору, взагалі шовк; одяг з такої тканини.

Або: «Ось так треба думати, господарю! – переможець дивиться на мене, а з її хитрих **горіхових** очей от-от капне весела олія» (Стельмах). Пор. у СУМі:

ГОРІХОВИЙ – Прикм. до *горіх*.// Зроблений з деревини/ див. *деревина* *горіха*/ / Виготовлений з плодів *горіха*.

ГОРІХ – 1. Плодове дерево родини *горіхових*, найпоширенішим видом якого є *волоський горіх*.// Тверда красива деревина з нього. 2. Плід цього дерева або ліщини, з їстівним ядром і досить міцною шкарлупою.// Деякі інші плоди з твердою шкарлупою.

У мінімальному контексті актуалізує ОКЗ і ВП *дротяний*, напр.: «Старий нетямкувато заклінав повіками, дивлячись на Онисима Потурнака, в якого на блідому обличчі чорні вуса здавалися зовсім смоляними, й наче прямому **дротяному** волоссю додалося густої смоли й темні пронизливі очі повуглистішали» (Гуцало); «...загнавши п'ятірню в свого **дротяного** чуба, сидів Гриша Фрусін» (Загребельний). Пор. у СУМі:

ДРОТЯНИЙ – Прикм. до *дріт*.// Зроблений з дроту.

ДРТ – Металевий виріб у вигляді гнучкої нитки або тонкого прута./Дротяна загорожа.

На відміну від тих ВП, ОКЗ яких актуалізуються у мінімальному контексті, ОКЗ другої групи яскраво вираженої тенденції переходу в загальнонародне вживання не проявляють. Проілюструємо це такими прикладами: «Але Держикрай не бажав висловлюватися по-людськи, його вабило тільки, сказати, **електронне** поводження» (Загребельний); «І як могла Зізі, наша незалежна, вільнолюбива, задержувата Зізі підкоритися такому **електронному** титові» (Загребельний). Як бачимо, у поданих контекстах ВП *електронний* актуалізує ОКЗ, яке можна приблизно описати як «точний, логічний, сухий, неемоційний, раціональний і под.» Пор. також ОКЗ прикметників *альковний* та *візантійський* і *великомученицький*, точна ідентифікація яких також неможлива, та й зовсім не обов'язкова: «Щось **альковне**, любострасне є в густосолодких пахощах ямину» (Стельмах); «...третій, з **візантійськими великомученицькими** очима, крутиє транзистор...» (Загребельний).

Як ми уже зазначали, можливість закріплення ОКЗ у словниках невелика. Проте не можна сказати, що такі значення зовсім позбавлені здатності переходу у загальнонародне вживання. Здебільшого перенос проходить за ознаками, випадковими для даної реалії і не закріпленими у лексикографічній практиці опису значення слова, що називає цю реалію. Але в основі його все ж завжди лежить порівняння (універсальна операція в процесі людського пізнання). Будь-який відкритий одним автором напрямок переносу може бути використаний іншим, не кажучи про те, що вони можуть прийти до аналогічних порівнянь одночасно. Приклад такого використання прикметника *дротяний* наведено вище.

Окремо виділяємо прикметники, які, функціонуючи в українській прозі, набувають ОКЗ, хоча у СУМі вони не зафіксовані навіть із відносним значенням. Це такі лексеми: *ковильний*, *апогейний*, *мулатний*, *шайтанський*, *килимний*, *ластів'їний*, *йогівський*, *інфарктний* та ін. Наприклад: «...настала ота рідкісна **апогейна** ніч, коли

на заздалегідь визначених місцях, біля кожної щогли і снасті невідлучно чергують молоді матроси» (Гончар); «Пробувала потім розпитати його про пережите там (в ув'язненні – О. Ш.). Але Віктор неохоче піддавався на її розпити; коли торкалися цієї теми, – весь час відчувався його внутрішній супротив.

«Мало, мовляв, цікавого. Відбував, та й усе. Алігаторне життя» (Гончар); «Згорів порівняно молодим, протягом однієї інфарктної ночі...» (Гончар); «Усе, з чим Гриня стикається в чайній, мовби навмисне створене для того, щоб вивести його з душевної рівноваги, з йоговського супокою» (Гончар).

Підсумовуючи, зазначимо: семантична структура БВП нежорстка і відкрита. Усі лексико-семантичні і стилістичні зміни у її складі потребують подальшого вивчення й адекватної репрезентації у лексикографічних виданнях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учебн. пособие для вузов/ Отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
2. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 206 с.
3. Словник української мови: В 11-ти т. – Т.1 – К.: Наукова думка, 1970-1980. (СУМ)
4. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
5. Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на мат. современного русского языка). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 134 с.
6. Штонь О. П. Полісемія відносних прикметників (на матеріалі сучасної української прози 50-80-х років ХХ століття): Дис... канд. філолог. наук: 10.02.01. – Тернопіль, 1997. – 234 с.

Володимир Буда

СТИЛІСТИЧНЕ НАВАНТАЖЕННЯ ЗВЕРТАНЬ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ ПРО КОЗАЦТВО

Одним із елементів мовного етикету у кожного народу є звертання. Свої давні традиції тут має й українська мова. На жаль, донедавна ця проблема у вітчизняному мовознавстві глибоко не досліджувалась, адже форми українського звертання перейшли з розряду питань мовних у розряд ідеологічних (як можна було наголошувати на кличному відмінку чи реанімувати лексему *пан...*). Та, власне, й сьогодні в українській армії відмінили звертання військовослужбовців *пан*.

Справді традиційні форми українських звертань ми можемо зустріти в історичній прозі. Письменники тут оперували й далі оперують матеріалами історичних джерел (у нашому випадку – це козацькі літописи, листи, грамоти, універсали, договори військового і дипломатичного характеру...).

Саме звертання в історичній прозі про козацтво є одним із засобів стилізації мови персонажів у дусі зображуваної епохи.

Епоха, середовище, життя висувають перед письменником проблему вибору мовних засобів для історичного роману. Звертання у мові сучасних творів цього